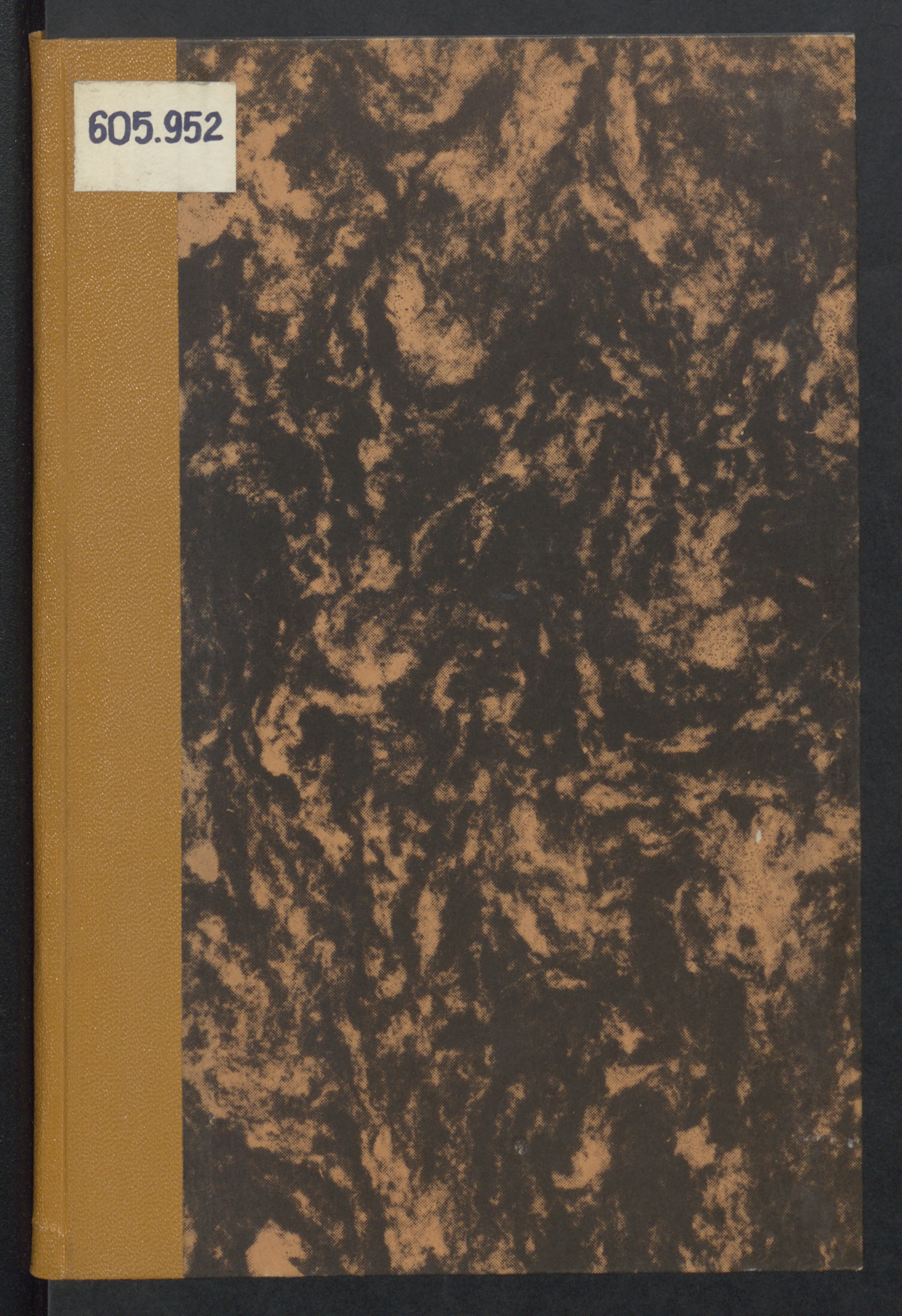
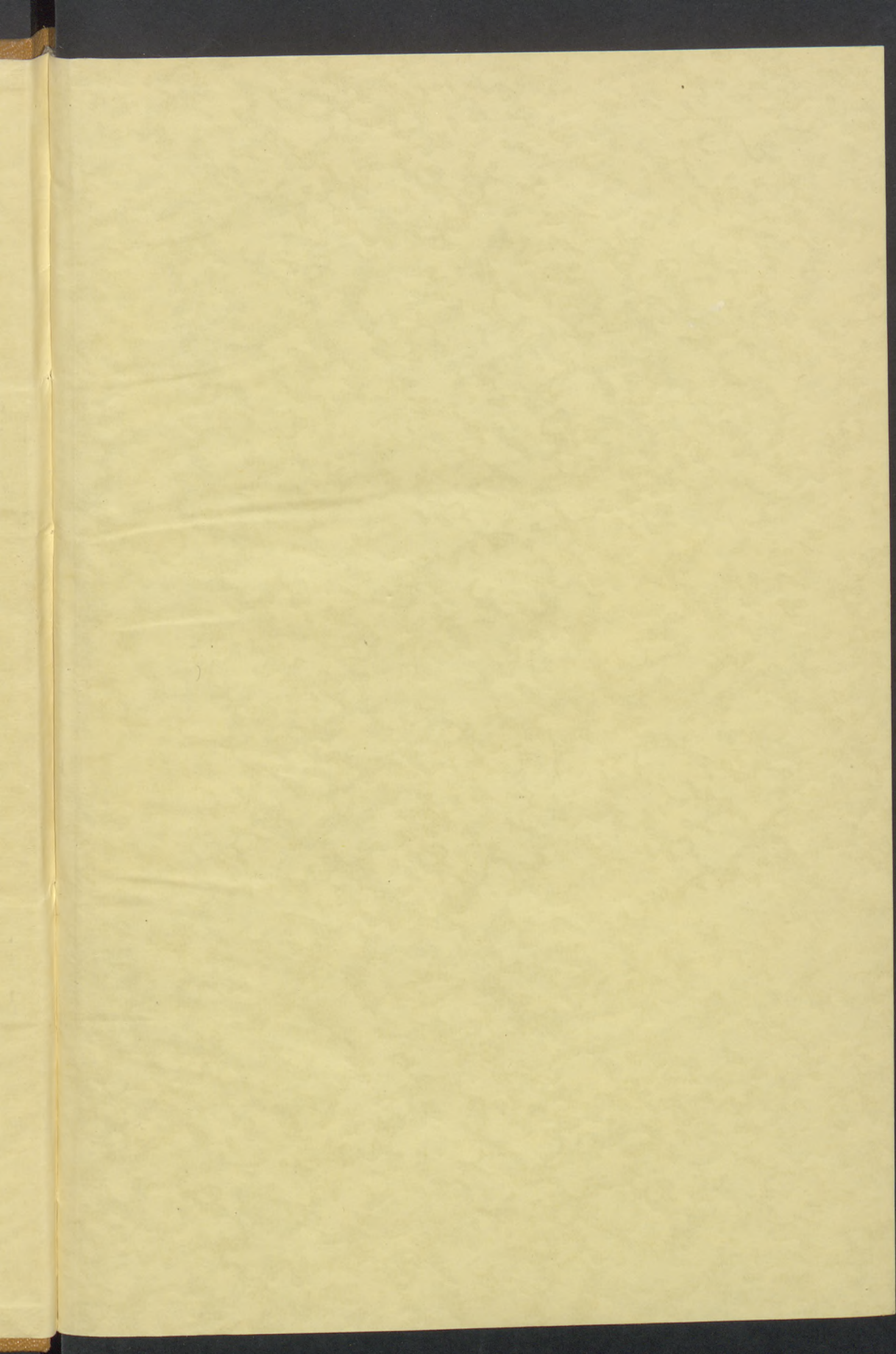

605.952

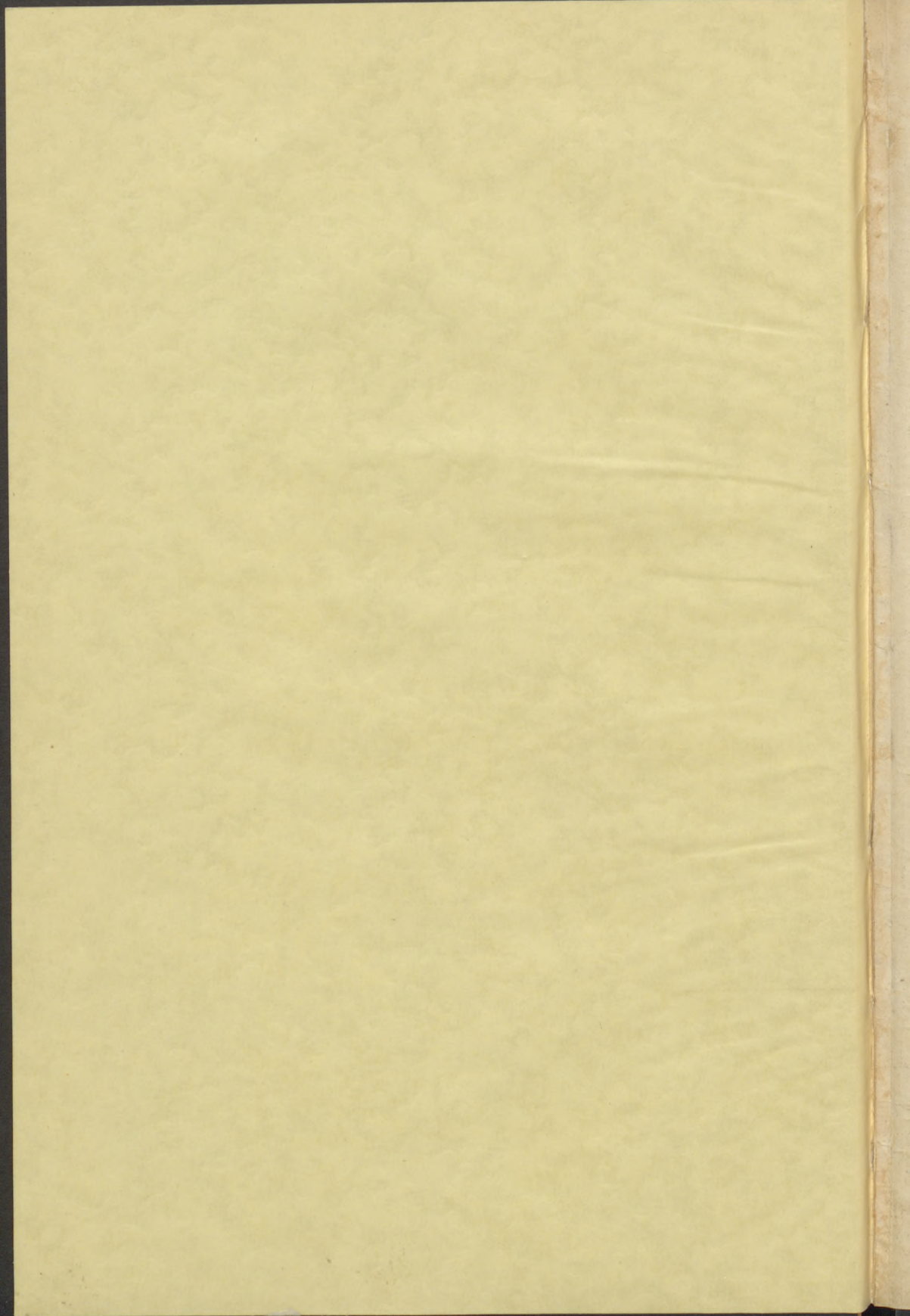

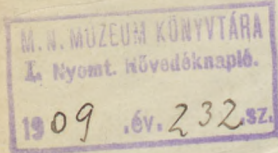

605.952

GOETHE OLASZORSZÁGI DRÁMÁI.

I.

Torquato Tasso.

A legszebb könyvek egyikében, a melyben egy hatalmas gondolkozó erővel és mély érzéssel csodálatosan megáldott ember reánk hagyta talán legértékesebbjét annak, a mit szíve érzett és esze igazságnak megismert, Hehn «Gedanken über Goethe» cz. művében, első pillanatra talán idegenszerű módon, képzeletünket a germán őskor legrégibb idejébe vezeti vissza, s onnan indul, hogy megismerje és megértesse velünk azokat a faji tulajdonságokat és kulturális feltételeket, a melyek mintegy csodálatos szükségszerűséggel annak az embernek a fellépéséhez vezettek, a kinek a lelkébe és művészetébe mi most egy pillantást akarunk vetni. Prolegomenáknak tekinthetjük Hehn fejtegetéseit a jövő minden Goethe-biográfiájához, a mely meg akar felelni a tudományosság követelményeinek. Ily perspektívából kissé másképp tűnik fel Goethe élete munkája, mint ha egyes biográfusai, így pl. a népszerű Bielschowsky, tisztán csak Goethe írásaiban látva a hozzávezető utat, elfelejtik, hogyan kapcsolódik össze az ő érzéseinek és gondolatainak világa ép úgy avval, a mi kincset előtte az ember mívelődési vágyában összehalmozott, mint avval, a mi utána és általa keletkezett.

Ha így előttünk áll egy csodálatos emberi élet, érzésvilágának tüneményes sokszínűségével, szenvedéseinek és boldogságának nagyságával, úgy érezzük, hogy ennek megértéséhez csak akkor juthatunk el, ha azt Hamlettel szólva, «for all in all», mindent összevéve, még eredetében és hatásában is iparkodunk megismerni.

Midőn Goethe 1776 márczius 25-én egy hivatalos útján Lipcse felé iparkodva a naumburgi póstaépületbe lépett, önkénytelenül eszébe jutott az az idő, mikor tíz évvel azelőtt, a szülői házból először távozva, ugyanazon úton vitte őt a döcögő póstakocsi: «Wie anders! Lieber Gott wie anders! als da ich vor zehen Jahren als ein kleiner, eingewickelter, seltsamer Knabe in eben das Posthaus trat — Wie viel hat nicht die Zeit durch den Kopf und das Herz müssen, und wie viel wohler, freier, besser ist mirs nicht». ¹⁾ Mikor nagy változás áll be életünkben, mikor érezzük, hogy sorsunk új irányban visz tovább bennünket, szeretünk így még egyszer visszatekinteni életünk megtett

¹⁾ Egy Steinnéhez írt levélből.

útjára; az átélt bánat fájó érzése enyhébbnek, az átélt öröm gyönyörűbbnek tűnik fel előttünk. A visszaemlékezés ily nagy mestere Goethe: leveleinek, naplóinak, feljegyzett beszélgetéseinek, önéletírásainak ez a kedves varázsa. Ha megkíséréljük, hogy kövessük gondolatait, melyekkel végigment ifjúságának e tíz évén, melyekben kicsiny és «furcsa» gyermekből meglett férfiúvá fejlődött, el kell őt képzelnünk, mily testi és lelki állapotban indult annak idején Lipcsébe; fejletlen gyermek volt, kin a dilettáns apa, a tanultság és tudakosság e sajátságos vegyülete, a túlságig kipróbálta ósdi paedagogiai elveit. Minden érzék nélkül az iránt, minő tudás üdvös a gyermeknek, teletömte fejét mindenféle rendszeres tudománnyal, szerencsére többi között mindenféle jogi ismerettel is, melyeknek legalább strassburgi jogi vizsgáján vehette valami hasznát. A mesterséges koravénység után, melyre a szülői ház levegője érlelte, nem maradt el az egészséges reakció. Folytatja ugyan Lipcsében, a mit otthon atyjától tanult, hogy az irodalom s a művészet minden ága iránt érdeklődve, azok művelésével is megpróbálkozzék; olvasmányairól jegyzeteket készít, füzeteit szép rendben tartja; tetszeleg magának azzal, hogy ő irodalmi vezetője hűgának, kinek összeírja, mit olvashat, s kit óv a gyanús olvasmányoktól. De tanárai előadásainak vélt vagy tényleges silánysága, felfogásuk kicsinyessége, különösen a vaskalapos Gellert kritikájának értelmetlensége mindinkább elszoktatják az egyetemről. S lassanként idejének legnagyobb részét a mulatság minden faja, de főként a szerelem foglalja le. Kätchen Schönkopf bájos alakja, Goethe szenvedélyes szerelmének minden fázisa, e szerelem — nem túlságosan — termékenyítő hatása az ifjú Goethe költészetére: mindez eléggé ismeretes. Mily fényt vet a költő lelkületére Behrischhez írt híres levele: (1767. nov. 10.) a szerelmesek közt félreértés támad; a leány egy napig zárkózott és elhidegültnek látszik; a költőt ez annyira megrendíti, hogy estére heves láz tör ki rajta, mely egy napra ágyba dönti. Szörnyű kínok és a legkétségbeesettebb elhatározás közt hanyódik. De harmadnap a félreértés eloszlik, s a költőnél nincs boldogabb ember a világon; a «váltóláz» — elmarad. «Dieses heftige Begehren und dieses heftige Verabscheuen, dieses Rasen und diese Wohllust werden dir den Jüngling kenntlich machen, und du wirst ihn bedauern.» Mi természetesebb, hogy ilyen lelkülettel hiába küzdött az alapjában véve nemes gondolkodású ifjú az őt magával ragadó érzéseivel. Hiába látta be, hogy mennyi fájdalmat és bánatot okozott Lipcsében s iparkodott azt visszavonulása után szívének minden jóságával elfelejtetni: alig ismeri meg a sessenheimi lelkésznek a «*Dichtung und Wahrheit*»-ben az idillikus varázs minden kedvességével körülvelt leányát, szíve ismét elhatalmasodik rajta, viszi és ragadja magával:

Mir schlug das Herz: geschwind zu Pferde!
 Und fort, wild wie ein Held zur Schlacht!

A költő életében és költészetében egyaránt új korszak jele e szenvedélyes vers. Vége a régi mesterkéeltségnek, idegen minták formai és tartalmi utánzásának. Itt áll már előttünk a nagy költő legjellemzőbb sajátágaival. Csodálatos fogékonyságú lelke érzékenyen reagál minden művészi hatásra. De ép oly szüntelenül táplálja lelkét bölcsességének kiapadhatatlan forrása, erős intuitiója. S mint egy reflektor a fényt, úgy sugározza ki maga körül a boldogságot és világosságot, s ebben a fényben tündököl boldog-boldogtalan, tehetséggel megáldott nagy emberek és mindennapi szürke lények, kiket a sors útjába vetett. A mi ily értelmén és szíven ment át, az műveiből a közvetetlenség megragadó erejével szól hozzánk. Nála elfelejtjük, hogy poétával van dolgunk; csak a mélyen érző embert látjuk, ki mindent hívebben és mégis szebben lát, mint mindenki más, ki megneimesíti azt, a mire tekint, mint a csodatévő orvos, ki meggyógyítja a beteget már azzal, hogy reá néz. Ezért nem tudunk betelni a költő életének megismerésével; az ember szinte inkább érdekel bennünket, mint a poéta.

Így nemcsak természetesebb és őszintébb lett a költő, s hadat üzent Herder hatása alatt minden mesterkéeltségnek: mélyebben is szánt; a «szerelem édes verseit» ódák és mélyen járó gondolati költemények váltják fel.¹⁾ Herder megtanította, hogy Shakespearet igazán megértse; ezzel csodálatos új világ tárul fel előtte: «Die erste Seite, die ich in ihm las,²⁾ machte mich auf zeitlebens ihm eigen, und wie ich mit dem ersten Stücke fertig war, stund ich wie ein Blindgeborener, dem eine Wunderhand das Gesicht in einem Augenblicke schenkt. Ich erkannte, ich fühlte aufs lebhafteste meine Existenz um eine Unendlichkeit erweitert, alles war mir neu, unbekannt, und das ungewohnte Licht machte mir Augenschmerzen. Nach und nach lernt ich sehen, und, Dank sei meinem erkenntlichen Genius, ich fühle noch immer lebhaft, was ich gewonnen habe.»³⁾ Lelkesedése és rajongása e Shakespeare-beszédjében szinte őrzöngő túlzásba ragadja; minden cziczomás mesterkéeltség ellen küdöttek ők: Shakespearenél találja a legtermészetesebb embereket: «ich rufe Natur! Natur! nichts so Natur als Shakespeares Menschen». S azután kikököntve csodálkozó hallgatóit a kerékvágásból, felkiált:

¹⁾ Wilhelm Heinzelmann: Goethes Odendichtung aus den Jahren 1772—82. Erfurt 1898.

²⁾ T. i. eredetiben, mert azelőtt csak Wieland fordításából és Dodd *Beauties of Shakespeare* cz. művéből ismerte.

³⁾ Rede zum Shakespearestag.

Da hab ich sie alle überm Hals¹⁾
 Lasst mir Luft, dass ich reden kann!

Mily furcsának tűnhetett fel az ily szokatlan kitérés az agyon-simított irodalmi művekhez szokott hallgatóság előtt!

Shakespeare, személyei jellemének erejével, a művészetben a nagyszerűhöz szoktatta Goethet; nem nehéz, ennek következményeit az ifjú Goethenél megfigyelni: oly emberek érdeklik, kik a legnagyobb és legtragikusabb lelki küzdelmeket vívták, melyekről az emberiség története tud. Epikai és drámai művek hőseiként foglalkoztatják Sokrates, Caesar, Prometheus, a bolygó zsidó, Mahomet. A tárgyválasztás nagyszerűsége itt meglepő: képzelhető-e fenségesebb látvány Sokrates lelki erejénél életében és halálos óráján egyaránt, vagy megdöbbentőbb tragikum Caesar bukásánál, ki a világ urává lett, s íme akkor esik el, mikor hatalma legteljesebbnek látszik. Ép oly fenséges Prometheus daczossága és büszke öröme, ki az istenek ellenére embereket formál, és ép oly mélyen megindító a bolygó zsidó vezeklése vagy Mohammed gyászos sorsa, ki a természetimádástól az egy Isten eszméjéhez emelkedett, de térítő buzgóságának túlzásai miatt orgyilkos méreg áldozatául esik. De ha Goethe így Shakespeare hatása alatt a *tragikus* tárgyakat kereste, ez nem felelt meg természetének, mely alapján véve minden tragikumtól idegenkedett, a mint azt a Nausikaa-törédék tárgyalásánál még látni fogjuk. Azért maradt minden műve, melyben igazi tragikum lett volna, törédék; hogy önkénytelenül érezte Shakespeare nyomasztó hatását, azt egy Eckermannal folytatott beszélgetésben később elmondta (1825 december 15 én): «Er (Shakespeare) ist gar zu reich und zu gewaltig. Eine produktive Natur darf alle Jahre nur ein Stück von ihm lesen, wenn sie nicht an ihm zu Grunde gehen will.» Csodálata és hódolata a nagy költővel szemben azért nem szűnt meg; sőt mélyebb és tartalmasabb lett: «Man kann über Shakespeare gar nicht reden, es ist alles unzulänglich. Ich habe in meinem ‚Wilhelm Meister‘ an ihm herumgetupft, allein das will nicht viel heissen». Szerénységében mindenképen túlzásba megy: «Shakespeare gibt uns in silbernen Schalen goldene Äpfel. Wir bekommen nun wohl durch das Studium seiner Stücke die silberne Schale, allein wir haben nur Kartoffeln hinein zu tun, das ist das Schlimme.» Ha itt valószínűleg nem is önmagára, hanem azon kortársaira gondolt első sorban, kikre e megjegyzés műveik külső hangzatosága és belső tartalmatlansága miatt teljesen ráillett, mégis látszik, hogy a drámáról táplált nézetei első sorban Shakespeare drámáin

¹⁾ T. i. Shakespeares Menschen.

alapszanak; őt tartotta az igazi drámaírónak, kihez fogható nincs sehol, mivel senkit összehasonlítani nem lehet, ki örökre megszabta a dráma lélektani menetét. Saját művei közül *Götzöt* és *Egmontot* jelölte meg, mint a melyek egészen Shakespeare hatása alatt keletkeztek; a többiekben (Faust kivételével, melyet azonban egyáltalában nem szánt színpadra) számol ugyan a modern színpad praktikus követeléseivel, s másrészt tartalmilag korlátlanul érvényesíti lírai természetét, alapjában véve azért mégis formailag és technikailag ép úgy, mint a dráma menetében, azon felfogás hatása alatt áll, mely Shakespeare műveinek első igazi megértése és méltatása révén terjedt el.

Ha e nagy irodalmi hatásokhoz hozzávesszük azokat a lelki megrázkódtatásokat, melyeken a költő a maga módja szerint a *Werther*, *Clavigo* és *Stella* megírásával enyhített, ha feltűnik előttünk a rettenthetetlen *Götz* nemes alakja, életének sok csalódásával, szívének mélyseges jóságával, családi körének boldog, idillikus egyszerűségével, ellenségeinek démoni gonoszságával, ha félénk tisztelettől szorongó szívvel állunk meg az ördög és pokol czimborájának, *Faust*nak, örökké misztikus alakja előtt, ha egy pillantást vetünk a költő szenvedélytől és önvádtól, örömtől és boldogságtól annyira tarkított életére, akkor nagyjából előttünk áll a nyereségben oly gazdag évtized, akkor megértjük a költő szavát: «wie viel hat nicht durch den Kopf und das Herz müssen.» Jól magyarázták, hogy Goethe életének fővonása ez a megállás nélküli, szüntelen fejlődés, melyet az eddigiekben is szem előtt tartottunk, de melyet még sokkal inkább megfigyelhetünk az első tíz weimari évben, majd a Schillerrel kötött termékeny lelki barátság hatása alatt ép úgy, mint a szüntelenül tevékeny öreg Goethe sokirányú működésében. Ezért nincs Goethének két költői műve sem, mely a fejlődésnek ugyanazon fokát tüntetné fel, mely belső jellegére nézve azonos volna; hogy alakjai rokonok, azt persze észre kell venni. De míg a rokon vonások rejtettek, mintegy a szív mélyén gyökereznek, s csak meghitt pillanatban árulják el magukat, addig a nagy eltérés, a nagy különbség köztük első pillanatra nyilvánvaló. Gondoljunk csak *Götz* után *Wertherre*; s azután: milyen más világ az *Iphigeniáé*, milyen sajátos és egyedül álló a *Wahlverwandschaften*, vagy ismét *Hermann und Dorothea*. Ép oly érdekes ez, mint mikor a nagy-családú apa minden gyermeke kissé más természetű; míg némely «termékeny» modern poéta a tyúkot juttatja eszünkbe, melynek minden tojása egyforma.

A költő fejlődésének gyors és rohamos menetéről ő maga is megemlékszik olykor; külsőleg ez lázas tevékenységben nyilvánul; így 1771-ben, mintán Strassburgból visszatért Frankfurtba, ezt írja Salzmann Dániel strassburgi barátjának (nov. 28-án): «Wie viel

Veränderungen mit mir diese Monate vorgegangen; können Sie ahnden, da Sie wissen, wie viel Papier zum Diarium meines Kopfes zu einer Woche gehörte.» S azután Herderhez Wetzlarból 1772 július közepén írt levelében: «Noch immer auf der Woge mit meinem kleinen Kahn, und wenn die Sterne sich verstecken, schweb ich so in der Hand des Schicksals hin, und Mut und Hoffnung und Furcht und Ruh wechseln in meiner Brust. Seit ich die Kraft der Worte *σπηδος* und *πραπίδες* fühle, ist mir in mir selbst eine neue Welt aufgegangen.» Herder buzdítására egészen a görög írókba mélyedt, egyrészt tervezett Shakespeare tragédiája kedvéért is: «Seit ich nichts von Euch gehört habe, sind die Griechen mein einzig Studium. Zuerst schränkt ich mich auf den Homer ein, dann um den Sokrates forschte ich in Xenophon und Plato. Da gingen mir die Augen über meine Unwürdigkeit erst auf, geriet an Theokrit und Anakreon, zuletzt zog mich was an Pindarn, wo ich noch hänge.» Nagyszerűen mondja el, hogy Pindaros olvasása közben hogyan fő és forr benne a sok új gondolat, hogyan veszi észre, hogy mi a lényege annak, a mit *mesterinek* mondhatunk: «*Drein greifen, packen ist das Wesen jeder Meisterschaft*». Egyszerre megérti a művészet lényegét is, melyet az önkénytelen plasztikusságban és határozottságban lát. A sok új idea ostromolja lelkét, úgy hogy imádkozni szeretne: «Ich möchte beten, wie Moses im Koran: Herr, mache mir Raum in meiner engen Brust!» És mégis, bármily nagy fejlődésen és változáson ment át a költő, életének 16-ik évétől a 26-ikig, ha élete útján tovább követjük őt, úgy látjuk, hogy most indul csak meg azon nagyszerű lelki átalakulás, a mely őt oly magasra emelte kortársai fölé, hogy végül csak egynéhány ember maradt, a ki őt meg tudta érteni s vele hasonlóan tudott érezni. Weimari letelepedésével lezártnak tekintette addigi életét; új életében először a határtalan boldogság érzése fogja el: magát tartja a legboldogabbnak minden ember közül, a kit csak ismer. A boldogságnak ez az intenzív érzése oly erőt vesz rajta, hogy alig bír magával; egyelőre még megvan benne az az ifjú hev, hogy egyszerre át tudja érezni a legvadabb örömet és a legmélyebb fájdalmat. Mint ő mondja: «es ist mir so sauwohl und weh zugleich». Nem csoda, ha a kedv e szélsőségei külső életében is megnyilvánulnak: «Ich wollt, die Geschichte meiner vier letzten Monate liess sich schreiben, das wär ein Fraas für ein gutes Volk.» De megvan már a varázsszer, mely mérsékelje, lecsendesítse háborgó szívét és szenvedélyeit, mely csendes, nyugodt mederbe terelje lelki életét, s e varázsszer az a mély és szent szerelem, mely ezentúl sokáig minden boldogságának az összessége. Ha megkíséréljük, hogy megértsük e vonzalom lényegét — a mi talán nem oly egyszerű, mint sokan gondolják — azt kell mondanunk, hogy e szerelem és

ragaszkodás alapját első sorban bizonyos mély lelki rokonságban kell keresnünk. Négy ember volt Goethe kortársai között, kiknek hatása a rendkívül fogékony költő lelkére, gondolkozásmódjára, költészetére elhatározó és maradandó volt: ezek Merck, Herder, Steinné és Schiller. Egyik befolyás értékét sem szabad kicsinyelnünk. Mégis nagy itt a különbség: a két költő, Herder és Schiller, inkább mint *gondolkodó* adott irányt Goethének; de másrészt mint egyenrangú költőtárs formált jogot az ő megértésére, megbírálására, tehát, bármennyire tisztában voltak Goethe tehetségének felsőbbségével, mégis mintegy felülről, idegenül nézték őt, s inkább értelméhez, mint szívéhez értek közel. De a két kevésbé eredeti ösztönző, Merck és Steinné, sokkal mélyebben tudott együttérezni a költővel, egészen belefurakodott lelkébe, de mégis úgy, hogy elég önálló maradjon, hogy a lelkiismeret szerepét játssza. Míg Merck állandóan izgatja és nyugtalanítja, nagyobbra ösztökéli (v. ö.: Mit Mercken hab ich einen sehr guten Tag verlebt. Doch macht mir der Drache immer böses Blut stb. Goethe Steinnénak 1780 okt. 25), addig Steinné megnyugtatja, felemeli és megnemesíti. Az ő közelléte enyhítő, bűvös hatással van rá; a legnagyobb szerencse, hogy Goethe hozzáintézett leveleinek legnagyobb része megmaradt: ezek nélkül soha sem lehetne a költőt, fejlődését, azt az átalakulást és hangulatot, mely későbbi nagy műveihez, *Iphigenia*hoz, *Tasso*hoz, *Wilhelm Meister*hez vezet, igazán megérteni. E vonzalom nemcsak békét, megnyugvást és boldogságot önt szívébe, hanem a legmagasabb ideálokat érleli benne, hangulatot és ihlettséget ad, hogy a szíve mélyén elrejtett eszményképeket elővarázsolja, azokba életet öntsön. A számtalan eset közül, mikor szerelem és költői ihlettség így összeolvad, csak egyet (1776. aug. 8-ról): «Ich hab an meinem Falcken¹⁾ geschrieben, meine Giovanna wird viel von Lili haben, du erlaubst mir aber doch, dass ich einige Tropfen deines Wesens drein giesse, nur so viel es braucht, um zu tingiren. Dein Verhältnis zu mir ist so heilig sonderbar, dass ich erst recht bei dieser Gelegenheit fühlte: es kann nicht mit Worten ausgedrückt werden, Menschen können nicht sehen. Vielleicht macht mirs einige Augenblicke wohl, meine verklungenen Leiden wieder als *Drama zu verkehren*.» Ezt a szerelmet nem tudja másképp megmagyarázni, mint a lélekvándorlással; valamikor együtt éltek, mint férj és nő, vagy mint testvérek, lelkük összeszokott s most újból találkoztak itt a földön, s e misztikus összetartozás homályos, mélyen gyökerező, önkénytelen érzése összefogja őket, el nem engedi egyiket a másiktól. Ily gondolatok és érzések szólnak hozzánk a «Warum gabst du uns die tiefen Blicke» kezdetű költeményben:

¹⁾ Egy egyébként ismeretlen dráma.

Ach, so viele tausend Menschen kennen,
 Dumpf sich treibend, kaum ihr eigen Herz,
 Schweben zwecklos hin und her und rennen
 Hoffnungslos in unversehnen Schmerz;
 Jauchzen wieder, wenn der schnellen Freuden
 Unerwart'te Morgenröte tagt;
 Nur uns armen liebevollen beiden
 Ist das wechselseit'ge Glück versagt,
 Uns zu lieben, ohn uns zu verstehen,
 In dem andern sehn, was er nie war,
 Immer frisch auf Traumglück auszugehen
 Und zu schwanken auch in Traumgefahr.

Glücklich, den ein leerer Traum beschäftigt,
 Glücklich, dem die Ahnung eitel wär'.
 Jede Gegenwart und jeder Blick bekräftigt
 Traum und Ahnung leider uns noch mehr.
 Sag', was will das Schicksal uns bereiten?
 Sag', wie band es uns so rein genau?
 Ach, du warst in abgelebten Zeiten
 Meine Schwester oder meine Frau.

Kanntest jeden Zug in meinem Wesen,
 Spähtest, wie die reinste Nerve klingt,
 Konntest mich mit einem Blicke lesen,
 Den so schwer ein sterblich Aug durchdringt;
 Tropfstest Mässigung dem heissen Blute,
 Richtetest den wilden, irren Lauf,
 Und in deinen Engelsarmen ruhte
 Die zerstörte Brust sich wieder auf;
 Hieltest zauberleicht ihn angebunden
 Und vergaukeltest ihm manchen Tag.
 Welche Seligkeit glich jenen Wonnestunden,
 Da er dankbar dir zu Füßen lag,
 Fühlt' sein Herz an deinem Herzen schwellen,
 Fühlte sich in deinem Auge gut,
 Alle seine Sinnen sich erhellen
 Und beruhigen sein brausend Blut!

Und von allem dem schwebt ein Erinnern
 Nur noch um das ungewisse Herz,
 Fühlt die alte Wahrheit ewig gleich im Innern,
 Und der neue Zustand wird ihm Schmerz.
 Und wir scheinen uns nur halb beseelet,
 Dämmernd ist um uns der hellste Tag.
 Glücklich, dass das Schicksal, das uns quälet,
 Uns doch nicht verändern mag.

Ha meggondoljuk, hogy Goethe e költeményt 1776 ápr. közepén küldte Steinnénak, olyan időben, mikor későbbi nagy műveire még nem is gondolt, csodálkozni fogunk azon a perspektíván, a melyet ez előttünk feltár. Látjuk, hogy milyen irányban fog a költő haladni és fejlődni. Ez az az Orestes, kinek elgyötört lelke nyugtot, békét nem lelt, míg a nemességében és erkölcsi magasztosságában tündöklő testvére, kit szentté tett néma szenvedése, lelki ereje s az istenek közléte, kiket szolgál, őt fel nem oldotta a gyilkos varázs alól. S ez az a Tasso, ki ábrándozó és réveteg szerelmében nem érti, hogy azt a női lényt, kit ő mindenek fölé helyez, a világ, vagy a viszonyok, vagy az emberek, vagy a sors tőle úgy elválaszthassa, hogy ő ezt a válaszfalat nemlétezőnek el ne képzelhesse, hogy ő boldogságot ne álmodhasson, s szerelmét boldogítónak ne érezhesse.

Mindezeknek a csírája megvan íme a költő szívében már az első weimari évben. De míg ez érzések és ideák annyira nőttek, oly mélyekké és intenzívekké lettek, hogy végül az *Iphigeniában*, *Tassóban* mint egyes emberek lelkének elemei és sajátosságai nyerhessenek formát, a költő tehát annyira bírjon velök, hogy átönthesse őket a legalkalmasabbaknak érzett alakokba, melyekhez éppen azért vonzódott, mert ezt a rokonságot érezte velük szemben, addig a fejlődésnek még igen nagy útja állt előtte. Békevágya, gyötrődése sokszor szól hozzánk leveleiben, költeményeiben (*Über allen Gipfeln ist Ruh, Wer nie sein Brot mit Tränen ass stb*). De ép úgy szólnak ezek szerelmének megnyugtató, nemesítő, lélekemelő hatásáról: «die Juden haben Schnüre, mit denen sie die Arme beim Gebet umwickeln, so wickle ich dein holdes Band um den Arm, wenn ich an dich mein Gebet richte, und deiner Güte, Weisheit, Mässigkeit und Geduld theilhaft zu werden wünsche». (Steinnénak 1781. márcz. 12.) És néhány nappal később: «Ich bin auf dem Wege, mich durch sie von manchem Überreste der Sünde und Mängel zu kurieren.» De nemcsak lelkileg, érzelmeiben megy át ily tisztító tűzön, szellemi téren, ismereteinek gazdagításán, megfigyeléseinek mélyítésén is szüntelenül és lázasan dolgozik. Önmagával, a művészettel, természettel, az emberekkel, a benne és körülötte levő világgal mindinkább tisztába jön, s mindgyakrabban találkozzunk kedvelt kifejezésével: hogy úgy érzi magát, mintha hálóg esett volna le szeméről: «Mit mir stets auch gut. Besonders innerlich . . . . vom Geiste fallen mir täglich Schuppen und Nebel, dass ich denke, er müsste zuletzt ganz nackt dastehn». (1781 márcz. 18-án Lavaternek.) Vagy egy más alkalommal Steinnénak így ír: «Tausend und tausend Gedanken steigen in mir auf und ab. Meine Seele ist wie ein ewiges Feuerwerk ohne Rast». (1780 jún. 30.) Ép ily élesen jellemzik őt e szavai: «Wenn ich nicht immer neue Ideen zu be-

arbeiten habe, werde ich wie krank». (1782 decz. 28. Steinnéhez írt levélben.) De míg ő így lelkileg oly magasra emelkedett, kortársai — kevés kivétellel — megmaradtak régi szellemi niveaujukon; mi természetesebb, hogy mindinkább elidegenedett tőlük, egyedül érezte magát, s már feltűnnek az öreg Goethe zárkózottságának, a misztikus és szimbolisztikus iránt való hajlandóságának előjelei. Legkevesebb, a mit tehet, még az, hogy önmagába visszavonulva, mintegy begubózva, nem törődik senkivel: «Jetzt leb ich mit den Menschen dieser Welt, esse und trinke, spasse auch wohl mit ihnen, spüre sie aber kaum, denn mein inneres Leben geht unverrücklich seinen Gang.»

E csodálatos tehetségű költő ily nagy fejlődése, ennyi gyötrődése, szenvedése, lelkének ily megtisztulása és felemelkedése kellett ahhoz, hogy *Iphigeniat* és *Tassot* megírhasa.

* * *

Tasso keletkezésének részleteivel és történetével sokan foglalkoztak; így Düntzer, Kuno Fischer, Kern, kiknek a költemény magyarázata körül is sokat köszönhetünk; azután ismételtén is a weimari Scheidemantel, s magyar nyelven Herczeg Árpád.¹⁾ Az ide vágó kérdésekről tehát csak egészen röviden fogok szólni.

A dráma tervének első feltűnésétől (1780 márcz. 30.) addig, míg Goethe a részletes kidolgozáshoz fogott, több mint egy félév telt el. De akkor egy hónap alatt, 1780 okt. közepétől nov. közepéig, elkészül az első felvonás, mely azonban aránylag rövid, mert a (mostani) első és negyedik jelenet még hiányzik belőle, vagy legalább is nincsen kidolgozva. A második felvonás megírása sokkal több időt vett igénybe. Legkedvezőbb volt erre az 1781-ik év tavaszának a hangulata; márcziusban, áprilisban dolgozott rajta a költő legtöbbit, s a nyár végére elkészülhetett evvel is. Biztos, hogy a második felvonás november közepén készen volt. Most azonban hosszú szünet következett. Csak az olaszországi út végén van a költő abban a lelki állapotban, hogy a folytatáshoz hozzáláthasson; de ekkor nem a harmadik, hanem az ötödik felvonáson kezdi a munkát s úgy halad visszafelé. Weimarban 1788—89 telét a legnagyobb gonddal s leveleiben állandóan hangoz-

¹⁾ Heinrich Düntzer: Goethes Tasso erläutert (Leipzig, é. n.). — Kuno Fischer: Goethes Tasso (Heidelberg, é. n.). — Kern: Torquato Tasso. Ein Schauspiel von Goethe. Mit Einleitung und Anmerkungen hg. (Berlin 1893.) — Scheidemantel: Zur Entstehungsgeschichte von Goethes Torquato Tasso. (Weimar 1896.) — U. az: Neues zur Entstehungsgeschichte von Goethes Torquato Tasso. (Goethe-Jahrbuch XVIII. k.) — Herczeg Árpád: Goethe «Torquato Tasso»-ja. (Temesvári főgimn. értesítő, 1902.)

tatott gyötrődéssel úgy szólván csak e művének szenteli; miután e három utolsó felvonással nagyjából elkészült, a prózában írt két első felvonást is átdolgozza és kiegészíti. A nagy munkával 1789 június havában végre készen van. Nyomtatásban *Tasso* 1790-ben jelent meg, Goethe műveinek Göschennél megjelent első gyűjteményes kiadásában. Ha a klasszikus költő azt kívánja az irodalmi műtől, hogy az «nonum prematur in annum», úgy ezt ideálisabb értelemben valósítja meg itt a modern költő: kilencz évig érleli lelkében, formálja, alakítja művét, míg méltónak találja a lelkében élő eszményhez, s ezen idő alatt oly szellemi munkát végez, hogy művészi képességeinek legnagyobb fokát, életbölcseiségének legteljesebb mértékét éri el.

A két első felvonás eredeti prózai kidolgozása eddigelé nem került elő; ha ezt ismernők, ép úgy tanulmányozhatnók Goethe ízlését az eszközölt változtatásokon, mint a hogy azt az *Iphigenia* szövegének változatain tehetjük. A *Tasso* azonban nemcsak ilyen simításon és esztergályozáson ment át, hanem sokkal gyökeresebb metamorphosison: az eredetiben Tasso nem volt az a tapasztalatlan ifjú, ki nálánál érettebb és nemcsak meggondoltabb, de egyszersmind bölcsebb politikussal kerül ellentétbe, hanem mint egyenrangú ellenfél szállt szembe költészetének és emberi értékének valamilyen kicsinyítőjével.¹⁾ A sokszor merész, de igen finom ítéletű Köster épenséggel rekonstruálhatónak véli az eredeti verzió menetét. Mi ebben nem követjük, s csak a meglévőhöz tartjuk magunkat, melyet úgy akarunk élvezni és értelmezni, a hogy Goethe az Eckermannal 1827 május 6-án folytatott ismeretes beszélgetésében maga is kívánja.

Goethe Tassójáról, ha aránylag nem is nagyon sokat, de mégis sok mindenfélét írtak.²⁾ Megállapították viszonyát forrásaihoz, megbírálták mint drámát, megrótták és védték cselekvényét, melyet sokan keveseltek, magyarázták egyéniségének pathologiai sajátságait orvosi szempontból, vitatkoztak azon, hogy befejezése békés-e vagy tragikus, elemezték jellemeit a legfinomabb vonásokig. A philologus mindevel az irodalommal nem fog nagy haszon nélkül megbirkózni. S fog találni

¹⁾ Köster: Goethes sämtliche Werke. Jubiläumsausgabe. XII. k. XVII. l.

²⁾ V. ö. az említett műveken kívül: Kern: Goethes Torquato Tasso. Beiträge zur Erklärung des Dramas. (Berlin 1884.) — Hermann Grimm: Eleonore von Este. (Deutsche Rundschau 1892.) — Veit Valentin: Zur Motiventwicklung bei Goethe. (Goethe-Jahrbuch XX. k.) — A. Biese: Goethes «Tasso» ein Dichterbild, Goethes «Faust» ein Menschheitsbild. (Progr. Neuwied 1900.) — A. Metz: Die Tragödie in Goethes Tasso. (Preuss. Jahrb. 122. k.) — Otto Pniower: Torquato Tasso von Goethe, Einleitung (Pantheon-Ausgabe, Berlin 1908) stb.

sok mély tekintetről és hű átérzésről tanuskodó finom megfigyelést és megjegyzést, de olykor bosszantó értelmetlenséget is. Van azonban egy kommentár, a mely mindenkire nézve nélkülözhetetlen, a ki a megértés reményével veszi kezébe e költeményt; s e terjedelmes kommentár Goethe levelei, s nem kevésbbé az ő összes költői művei. Ha Goethe gondolataiból és érzéseiből templomot lehetne építeni, Tasso mindenesetre a szentély belsejét díszítené; a templom nyitva áll mindenki számára; de a szentély örökre el van zárva mindazok elől, kiknek lelke e templomban eléggé meg nem tisztult.

Ha azt nézzük, hogy Goethe drámáiban milyen színhelyekre vezet bennünket, képzeletünkkel sok országot kell bejárnunk. *Götzzel* Németországba, *Clavigoval* Spanyolországba, *Egmonttal* Németalföldre megyünk, a *Faustban* villámgyors változásokkal vagy mérföldesizmákkal a legkülömbözőbb tájakra jutunk, *Iphigeniával* a távol Taurisban vagyunk ugyan, lelkünk azonban Iphigenia gondolataival együtt görög földön időzik, s úgy érezzük, hogy itt egészen görög milieube vagyunk helyezve, hiszen a barbárok közül csak olyanokat ismerünk meg, kik a görög humanizmus nemesítő hatása alatt egészen megváltoztak: *Tassoban* vágyainak földjére, Olaszországba visz, melynek kék egéről, sötétlombú narancsfáiról gyermekkor óta ábrándozott, melynek földjén buján terem a babér, hol erdőket alkot Venus szent növénye, a myrtus. S ebbe a világba is ragyogó tavaszi napon lépünk be. Belriguardóban, Estei Alfonzónak, Ferrara herczegének, nyári tartózkodó helyén vagyunk; az amúgy is enyhe telet már elűzték a verőfényes nap meleg sugarai s Sanvitale Leonora már tarka virágokból font koszorúval díszítheti Aricsto szobrát, s örülhet a megváltozott időnek:

Ja, es umgibt uns eine neue Welt!
 Der Schatten dieser immergrünen Bäume
 Wird schon erfreulich. Schon erquickt uns wieder
 Das Rauschen dieser Brunnen. Schwankend wiegen
 Im Morgenwinde sich die jungen Zweige.
 Die Blumen von den Beeten schauen uns
 Mit ihren Kinderaugen freundlich an.
 Der Gärtner deckt getrost das Winterhaus
 Schon der Zitronen und Orangen ab;
 Der blaue Himmel ruhet über uns,
 Und an dem Horizonte löst der Schnee
 Der fernen Berge sich in leisen Duft.

A hangulatot, melyet a természet kedvessége így kelt bennünk, harmonikusan fokozza az emberi kéz és szellem műveinek ízléssége és tökéletessége, az emberek gondolkozásmódjának nemessége. A cinquecento második felében vagyunk, művészet és költészet virágzásának tetőpontján van: az Estei ház műértő gonddal és erős határozottsággal mindig versenyzett Firenzével és Rómával a tudományok és művészetek pártolásában, a politikai bölcsesség érvényesítésében. Udvarukban megfordult Itália majd minden nagy embere; így Petrarca és Ariosto, Tasso mintaképe. Mindezek emléke megszentelte e helyet; a hagyomány, mely nevüket fenntartja, e hely dicsőségeként sugárzik ki mindenfelől, s megneemesíti az itt időzők lelkét, műveltségüknek közvetlenséget, műérzésüknek finomságot és elfogulatlanságot, s ítéletüknek tekintélyt ad.

De a hol ily erős a fény, ott könnyen keletkezik árnyék is; ily körben kedves, de kényes is az élet; itt nem féktelen szenvedély, tomboló indulat dönti romlásba az embert, és nem haragos beszéd jelzi a katasztrófát — itt egy arcz elkomorulása már megdöbbenést okozhat, egy szív hajlamának az elvesztése szerencsétlenséget jelent. A költő emelkedettebb életfelfogásának és tisztult ízlésének ez életkör épen megfelelt; míg eddig lovagokról, katonákról, politikusokról, tépelődő tudásokról, a fúriák üldözte ifjakról szóltak drámái, itt egy vérbeli költőről szólhatott, kinek életviszonyai elég hasonlóságot tünnettek fel az övéihez, hogy feltűnés nélkül mondhatta el annak képében mindazt, a mi szívét csordultig megtöltötte.

Láttuk, hogy a költő az 1781-ik év első felében elkészült a *Tasso* második felvonásával, de a dráma ezután félbemaradt; később már arra gondolt, hogy ép úgy, mint pl. a *Faustot* 1790-ben, töredékként adja ki. Mi az oka annak, hogy a költő nem tudott tovább jutni e két felvonásnál, holott az előző évben *Iphigeniat*, a *Tasso* ikertestvérét, mint egységes egészet tudta megalkotni? *Iphigenianál* előtte volt Euripides költeménye: itt a kompozíció nagyjából meg volt adva. S a kompozíció okozott mindig legtöbb gondot és bajt a költőnek. Csak néhányszor sikerült neki oly nagyobb művet alkotni, melynek előre átgondolt szerkezete egészen a saját műve; ilyen a *Werther*, *Hermann und Dorothea*, a *Wahlverwandtschaften*; utóbbiban a következetesség, az emberi akarattal és belátással nem törődő és szerves fejlődésében emberi erővel meg nem akadályozható természet könyörtelensége már a költő természettudományi tanulmányain alapszik. Többi művében valamilyen meglévő irodalmi mű vagy történelmi forrás adta a kész kompozíciót, melyhez többnyire híven ragaszkodott; ha ilyenre nem támaszkodhatott, a mű töredék maradt, mint *Elpenor*, *Die Geheimnisse* és sok más, vagy pedig szétfolyt a vég-

telenségig, mint *Wilhelm Meister* vagy ennek kompozícióban méltó párja, a *Faust* II. része. De ha addig használt forrásaiban, *Mansoban* és *Muratoriban*,¹⁾ meg is volt írva Tasso szomorú sorsa, hogy írhatta volna meg most azt a szívszaggató fájdalmat, azt a szörnyű letaszítást a mennyországból a reményt is utáló nyomorba, mely Tassót szerelmének összeomlásával érte, midőn szívében nem volt hely más érzés, mint a szerelem és boldogság számára? Mikor legjavában dolgozott a második felvonáson, akkor írja Steinnénak: «Gestern Nacht hatt ich grosse Lust meinen Ring wie Polykrates in das Wasser zu werfen, denn ich summierte in der stillen Nacht meine Glückseligkeit und fand eine ungeheure Summe». S azután hozzá teszi: «Ich werde wohl am Tasso schreiben können . . . Du meine Erfüllung vieler tausend Wünsche». De nemcsak a levelekben, az ekkor írt kisebb költeményekben is hű kifejezésre jut a költő hangulata. Ez időből származik: «Sag ich's euch, geliebte Bäume» kezdetű kis költeménye; ebben kertjébe ültetett fácskáinak elmondja mély szerelmét, a mely oly gyöngéd és tiszta viszonzásra talál, s így áldja meg ezeket:

Wachset, wie aus meinem Herzen,
Treibet in die Luft hinein!
Denn ich grub viel Freud und Schmerzen
Unter eure Wurzeln ein.
Bringet Schatten, traget Früchte,
Neue Freude jeden Tag.
Nur dass ich sie dichte, dichte,
Dicht bei ihr geniessen mag.

Der Becher cz. költeményében pedig elmondja, hogy egyszer egy gyönyörű serleget ajkához emelve, a legjobb bort szűrte belőle, hogy minden bánatát és gondját egyszerre elfelejthesse. Ekkor mosolyogva lépett be hozzá Ámor, s megszánta őt, az értelmetlen embert. «Majd szebb serleget mutatok én neked», így szólt ez hozzá, «s külobb nektárral töltöm meg számodra». S Ámor megtartotta szavát. Lyaeus a legügyesebb faunokkal gyűjtheti az aszú szőlőt: ily bort nem fog szűrni, mint a milyet ő szűrte most — nem serlegből, hanem szeretett, hű és gyönyörű ajkáról. Mind a két költemény a Tasso második felvonásával egy időben keletkezett.

De Goethenek nem volt elég, hogy szerelmét lírai és epikai költeményekben, nyíltan, vagy pedig költeményeit «fordításoknak»

¹⁾ G. Battista Manso: Vita di Torquato Tasso. Roma, 1634. L. Antonio Muratori: Opere di Torquato Tasso X. Venezia 1739. Ezekhez járult később: Pierantonio Serassi: La vita di Torquato Tasso. Roma 1785.

mondva, majd ismét allegóriákban fejezze ki: a *Tasso mint dráma* is csak mód és alkalom volt mélyen megható vallomásokra. De lehet-e így drámát írni? Nyújthat-e a dráma teret szubjektív érzések előadásához, s mit szólnak ehhez az esztétikusok? Mi másokra bízunk azt, hogy összeegyeztessék a theóriát a valósággal; s inkább abban akarunk gyönyörködni, hogyan sikerült ez a költőnek.

Az olvasónak vagy nézőnek, sőt a darabban szereplő személyeknek is Tasso mindjárt az első felvonásban úgy tűnhetik fel, mint a ki elérte szerencséje és boldogsága tetőpontját. Ha boldogságát összegezné, ő is — mint Goethe — óriási összeget találna. Épen befejezte nagy művét, mely hírt és örök dicsőséget szerez neki; mintha a késő dicsőség minden fénye egyszerre venné körül; a két Leonora, kik eddig is finom megértéssel és elragadtatással követték a költemény menetét, nem egészen a véletlen szülte ünnepélyes pillanatban lesznek tanui annak, mint adja át Tasso kész művét a herczegnek. Ez kegyével, tanácsaival, támogatásával régóta kísérte a nehéz munkát; feszült várakozása végre kielégítést nyer. Ismeri a költemény értékét:

(es) soll das Vaterland, es soll die Welt
Erstaunen, welch ein Werk vollendet worden.

De Tasso — mint Goethe a *Faust* Zueignungjában — fél a tömegetől és annak ízlésétől: «Die Menge macht den Künstler irr und scheu» (I, 454); csak a herczegnek és annak a kis körnek van szánva az ő munkája, mely őt körülveszi; ez képviseli az ő szemében az egész világot és az egész késő utókort. De határtalan tiszteletét és háláját is bebizonyíthatja e művével, mert a herczeg volt az, ki őt nyomasztó sorsból magához emelte, s jólétet és nyugodt szabadságot szerzett neki, melyben csak költészetének élhet. E hálát még mélyebben érzi, ha olykor fájó reminiscenciák ébrednek benne, hogy futó felhőkként egy-egy pillanatra elhomályosítsák boldogságának egét:

Wenn die Natur der Dichtung holde Gabe
Aus reicher Willkür freundlich mir geschenkt,
So hatte mich das eigensinn'ge Glück
Mit grimmiger Gewalt von sich gestossen.
Eröffnete die Lippe sich, zu singen,
So floss ein traurig Lied von ihr herab,
Und ich begleitete mit leisen Tönen
Des Vaters Schmerzen und der Mutter Qual.

Ha most nyugodt boldogságában magasztosabb dal szólalhatott meg ajkán, az érdem a herczegé:

Du warst allein, der aus dem engen Leben
Zu einer schönen Freiheit mich erhob;

Der jede Sorge mir vom Haupte nahm,
 Mir Freiheit gab, dass meine Seele sich
 Zu mutigem Gesang entfalten konnte;
 Und welchen Preis nun auch mein Werk erhält,
 Euch dank' ich ihn, denn euch gehört es zu.

De minél magasabbra emeli Tasso a herceget önmaga fölé, hogy rajongó tisztelettel tekintsen fel magas személyére — mint ő mondja, az ő Geniusára — annál megdöbbentőbb lesz rá nézve, ha ez az istenített férfiú egyszer nehezteléssel vagy haraggal fog tőle elfordulni. Egyelőre nem kísért semmi veszély; a herceg emberismerő és emberszerető humanizmusában gyöngéd elnézéssel tűrte mindig Tassónak gyanakvó természetéből s az önuralom hiányából fakadó hibáit; mint embert megérti s gyönyörködik gondolkozásmódjának nemességében, tehetségének és költészetének fényében. Udvara díszének tekintti őt, kit féltő gonddal kényeztet. És midőn Tasso átnyújtja neki a régen várt költeményt, s ő tudatában van annak, hogy ő képviseli e pillanatban mindazokat, a kik az idők végtelenségéig fognak gyönyörködni e nagyszerű műben, érzi, hogy a jutalomnak a perc nagyszerűségéhez méltónak kell lennie. Ez a jelentősége Tasso babérkoszorújának. A mi azonban Tassónak szerénységében és méltatlanságának érzetében a túlságos boldogságtól féltő lelkét egyensúlyából egészen kikökkenti, az két körülmény: a babérkoszorút Vergilius homlokáról veszik le, s a *hercegnő* az, ki azt az ő fejére teszi. Vergiliushoz mint elérhetetlen eszményképhez tekintett fel a renaissance költője, s mint elérhetetlen szent Madonna élt Tasso képzeletében a hercegnő.

Mintha a Tassóéhoz fogható boldogság e földön már nem volna lehetséges, a túlvilági élet ideális boldogságának képe vesz erőt lelkén; képzeletében Elysium térein jár, hol a klasszikus kor nagy hősei és költői vannak együtt, mint Achilles, s a ki földi életét az ő tettei megéneklésének szentelte, Homeros — ezek társaságába emelkedik lelke és minden vágya. A megdicsőülés és átszellemülés e meghatározható jelenetét alig hasonlíthatjuk máshoz, mint Mignon víziójához az utolsó Mignon-dalban (*So lasst mich scheinen . . .*), melyről azt mondják, hogy ez a legszebb költemény, melyet német nyelven írtak.

De jön Antonio, ki nagy és fontos diplomáciai sikereket ért el hercege képviselőjében Rómában; bármily kényes és nehéz munkát végzett azonban, oly lelkesedéssel soha sem fogják az ő érdemeit ünnepelni, mint ime itt egy poétáát, vagy Antonio véleménye szerint egy «semmittevő»-ét. Ha a költő az első felvonás utolsó jelenetét írta is meg legkésőbb az egész drámából, még sem fogunk ellentmondást keresni abban, mint pl. Bielschowsky, hogy Tassót nem az a

dissonans motivum téríti magához, mely mindannyiszor kíméletlenül felhangzik, valahányszor Montecatino Antonio feléje fordul; mi tudjuk, hogy ez a kaján irigység, a titkos gyűlölet, a kétely és tagadás motivuma, mely Tasso romlását jelzi. De Tasso figyelmét ez elkerüli; a mi oly nyomasztólag hat rá, az a római élet nagyszerűségének rajza, mely ijesztőleg juttatja eszébe saját méltatlanságát.

Az első felvonás tehát Tasso dicsőségéről szól; ha az egyes felvonásoknak külön címeket adnánk, a második fölé azt kellene írunk, hogy: *Tasso szerelme*. Tehát tévednek azok, a kik azt mondják, hogy a drámában nincs emelkedés. Mert Tasso szívét pillanatnyilag egészen betöltheti a boldogság túlárado érzése, mikor azok által, kiknek becsüléséért él, egyszerre nemcsak tudatára jön, de egyszersmind biztosságába jut az örök dicsőségnek. De nem ez az, a mire az ő vágyai irányulnak. Titkon él benne az a leküzdhetetlen vonzalom a hercegnő iránt, a melyet kimondani is csak emelkedett vagy megszentelt perczben merne, nehogy önmaga előtt megszenteltségtelenítse érzésének gyöngédségét. Költeményeiben eddig csak burkoltan szólt szerelméről; bizonytalanságban vagyunk, hogy igaza van-e Sanvitale Leonorának, ki azt hiszi, hogy nem földi lény az, melyről a költő ábrándozik, hanem képzeletében született eszménykép, melyet felruház minden tökéletességgel és elhalmoz szívének minden szeretetével és szerelmével; vagy a finomabb érzésű hercegnő rejtett vágygal teli sejtésének kell-e hinnünk, hogy e rajongás földi lénynek szól. De mikor ez Leonorát megkérdezte:

Die schönen Lieder . . . . .

. . . . . erkennst du sie nicht alle

Für holde Früchte einer wahren Liebe?

s ez nem oly választ adott, mint ő talán szerette volna, a hercegnő finom és gyöngéd lelkével szívének titkos sejtelmeit mély hallgatással magába zárta.

A percz, mely bensőségénél, hangulatánál fogva alkalmas arra, hogy Tasso mély és gyöngéd tiszteletében tartózkodásából engedjen, mely ajkait szólásra készítse — ez a percz elérkezett. Eddig ő — bármennyi reményt fűztek hozzá az emberek — mégis csak érdem nélküli, ismeretlen ifjú volt; harczy babérokat, melyeket ő a költői dicsőségnél sokkal nagyobbra tart, nem tudott szerezni; nem tudta megmutatni, hogy méltó a legnagyobbak barátságára, szeretetére. Legjellemzőbb sajátsága, túlzott szerénysége önmagával szemben, mely mások iránt azonban ideges érzékenységgé nyilvánul, most sem hagyja el; de egyéni értékének mások elismerése által is megerősödött és megnyugtató tudatában mégis határozottabbá és merészebbé

válik. A nem várt, meglepetésszerű megkoszorúzás, a hercegnő gyöngéd szavai¹⁾ lelke minden érzését intenzív működésbe hozták; Antoniónak, a tapasztalt, biztos beszédű és fellépésű politikusnak elbeszélése, a római udvar és római élet képe felizgatta képzeletét, vágyait . . . Goethe szavait ő reá is alkalmazhatjuk: ezer és ezer gondolat tolong lelkében; ő is elmondhatná: «meine Seele ist wie ein Feuerwerk . . . ohne Rast». Érzései oly mélyek, oly sajátosak, hogy azokat az emberi nyelv segítségével kifejezni már nem lehet. Mert az emberi nyelv csak oly fogalmakat és érzéseket tud szavakkal megjelölni és kifejezni, a melyeket sok ember, még pedig az átlagos közül nem kiemelkedő, közönséges emberek is ismernek, mert ezek terjesztik és tartják fenn az ezen fogalmaknak és érzéseknek megfelelő szokat. De ha kimondani nem is, sejtetni és éreztetni tudja Tasso, a mi lelkében végbe megy:

Unsicher folgen meine Schritte dir,
O Fürstin, und Gedanken ohne Mass
Und Ordnung regen sich in meiner Seele.

Hiába vonzza őt most a magánosság, hogy szíve kétségeit eloszlassa; most méltóvá lett a hercegnő közellétére, s a varázst, melyet ez reá gyakorol, nem titkolja többé:

Werf ich einen Blick auf dich, vernimmt
Mein horchend Ohr ein Wort von deiner Lippe,
So wird ein neuer Tag um mich herum,
Und alle Bande fallen von mir los.

A hercegnő nem védekezik, nem tiltakozik Tasso rajongó szavai ellen. Szenvedő, beteges gyöngeségében, jóságában hiába igyekszik más irányt adni beszédjük folyásának; a költő emelkedett és tiszta érzései, izzó fantáziája bűvös erővel vonzzák az ő képzeletét is maga után. Nagy és döntő pillanatokban az ember képzelete a múltat és jövőt egyszerre szeretné átfogni, mintha életének legmagasabb pontjára jutott volna, a honnan egyszerre tekintheti át azt az utat, melyet addig megtett s azt, mely még előtte van. Az ő képzeletük is először a múltba tér; Tasso eszébe jutnak az idők, mikor először jött Ferrara udvarába; nagyszerű ünnepélyek és lovagi tornák követték akkor egymást, s egész Itália híres és dicső férfiai gyűltek itt össze, hogy vitézi erény és érdem fölött ítéletet mondjanak. A hercegnőben ez idők képe azonban csak lemondással teli, bánatos emléket ébreszt;

¹⁾ A hercegnő e szavakkal koszorúzta meg Tassót:

Du gönnest mir die seltne Freude, Tasso,
Dir ohne Wort zu sagen, wie ich denke.

ő ez ünnepélyeket, e pompát csak hírből ismeri, mert míg az udvar örömben és fényben úszott, ő körülötte a halál fekete szárnya suhogott; súlyos betegségéből csak lassan és nehezen épült fel — lelkeről a szenvedés nyomai soha sem fognak eltűnni. Az első, kivel új életében találkozott, Tasso volt. Most Tassónak ez időről csak annyit mond:

Da hofft ich viel für dich und mich; auch hat
Uns bis hierher die Hoffnung nicht betrogen.

De később, mikor látja, hogy boldogsága tönkre van téve, s Tasso tőle elszakadt, bensőségebb vallomást tesz Leonorának:

Der Augenblick, da ich zuerst ihn sah,
War vielbedeutend. Kaum erhalt' ich mich
Von manchen Leiden; Schmerz und Krankheit waren
Kaum erst gewichen . . . . .

. . . . . Da,
Eleonore stellte mir den Jüngling
Die Schwester vor; er kam an ihrer Hand,
Und, dass ich dir's gestehe, da ergriff
Ihn mein Gemüt und wird ihn ewig halten.

S e vallomását még kiegészítik legőszintébb szavai, melyeket Tassóra vonatkozólag mond:

Ihn musst ich ehren, darum liebt ich ihn;
Ich musst ihn lieben, weil mit ihm mein Leben
Zum Leben ward, wie ich es nie gekannt.

De míg a hercegnő e pillanatban, Tassóval szemben állva, női tartózkodásában világért sem mondaná el, a mi később kétségbeesett fájdalomában meghitt barátnőjével szemben szívéből utat tör, addig Tasso korlátot nem ismerő nyíltsággal tárja fel szívét. Ő előtte ép oly feledhetetlen e találkozás, mert ez életében új időt, új korszakot kezd:

Und ich, der ich betäubt von dem Gewimmel
Des drängenden Gewühls, von so viel Glanz
Geblendet und von mancher Leidenschaft
Bewegt, durch stille Gänge des Palasts,
An deiner Schwester Seite schweigend ging,
Dann in das Zimmer trat, wo du uns bald
Auf deine Frau'n gelehnt erschienenest — Mir
Welch ein Moment war dieser! O vergib!
Wie den Bezauberten von Rausch und Wahn
Der Gottheit Nähe leicht und willig heilt;
So war auch ich von aller Phantasie,
Von jeder Sucht, von jedem falschen Triebe
Mit einem Blick in deinen Blick geheilt.

E szavaknál nemcsak Orestesre gondolhatunk, hanem világossá lesz előttünk a lelki rokonság Tasso, Orestes, Faust és Werther között; mély belső nyugtalanság és kétségbeesés űzi valamennyit, s erre keresnek ők gyógyulást és megnyugvást. A Weimar előtti időből származó Werther és Faust ezt nem lelik meg; de mióta a költő maga ezt a megnyugvást megtalálta, s akadt, a kiről elmondhatta:

Tropftest Mässigung dem heissen Blute,
Richtetest den wilden, irren Lauf,

ezt a lelki gyógyulást és megbékülést fantáziája gyermekeitől sem tagadja meg, sőt ennek módja és lehetősége lesz költői műveinek egyik legérdekesebb problémája.

Úgy Tasso, mint a hercegnő életében tehát találkozásuk óta új és boldog korszak kezdődik. Mindjárt az első felvonás elején hallottuk a hercegnő ajkáról, hogy minő boldog életet élnek ők most mindnyájan együtt; az emberiség arany korszakába képzelhetik magukat, a hogy ezt a költők képzelete kifestette:

Wir können unser sein und stundenlang
Uns in die goldne Zeit der Dichter träumen.

Ez aranykorszakról esik szó most is; Goethe itt kedvesen illeszti bele művébe a költő Torquato Tasso gondolatait, melyeket *Aminta* cz. pásztorjátékából vesz, az aranykorszak leírásában, de egyzersmind felhasználja az alkalmat személyei finom jellemzésére. A (Goethe-féle) Tasso a naiv boldogságot a zavartalan naiv élvezetben találja; az volt a boldog idő, mikor az egész természet így szólt az emberhez: Erlaubt ist, was gefällt. (Tasso *Amintájában* a megfelelő jelszó: «S'ei piace, ei lice».) A hercegnő nem hiszi, hogy ily aranykorszak lett volna valaha; de talán rokon szívek találkozása felidézhet és teremthet ily boldog időt, csakhogy a jelszón egy kis változtatást kell tenni: Erlaubt ist, was sich ziemt. A férfiak hatalomra és korlátlan cselekvési szabadságra való törekvéseivel szemben, a finom lelkű és gyöngéd nők fognak irányt szabni abban, hogy *mi illik*:

Nach Freiheit strebt der Mann, das Weib nach Sitte.

De az ilyen boldog idő lehetőségének föltétele még az is, hogy a férfiak ne csapongó kedvvel csak a női szépséget imádják, hanem ismerjék és becsüljék meg, a mi ennél sokkal értékeesebb, azt a gyöngéd hűséget és szeretetet, melyet a női szív mint drága kincset őriz számukra. Mintha itt nem Leonora d'Este, hanem Steinné szólna. Az ő gondolatai, kételyei ezek, melyeket ismerünk Goethe leveleiből,

Steinné leveleire írt válaszaiból, melyekben e kételyeket hévvel és szenvedélyvel czáfolgatja.

De Tasso gondolatai aggódva szállnak a jövőbe. Híre jár, hogy nemes fejedelmek a hercegnő kezéért versenyeznek. A hercegnő azonban megnyugtatta. Ily viszony őt nem vonzza, sem most, sem a jövőben. Csak azt kívánja, hogy ezt az idillikus életet teljes harmoniában tovább is folytathassák, hogy ne zavarja semmiféle viszály vagy ellentét. Mint a gyöngé emberek általában, kik maguk gyöngeségükben semmiféle küzdelemben részt venni nem tudnának, másokat is szeretnének megóvni és visszatartani minden harcztól vagy veszélytől, ő is szeretné elsimítani a Tasso és Antonio közti ellentétet, melynek kiélesedésétől fél. Ezért kéri Tassót, hogy törekedjék Antonioval egyetértésben élni s az ő barátságát megnyerni. Tasso most már biztosan tudja, hogy a hercegnő boldogságában és megelégedésében milyen része van neki; e körülményben minden álma és ábrándja teljesülését látja, s rajongó elragadtatása a legmagasabb fokra szökken föl. Mindent meg fog tenni, a mit a hercegnő csak kívánhat tőle, mert neki szentelte egész életét:

Gewidmet sind dir alle meine Tage.

Legtisztább boldogságát, legmagasztosabb ideálját a hercegnőnek köszönheti:

Wenn, dich zu preisen, dir zu danken, sich
Mein Herz entfaltet, dann empfind' ich erst
Das reinste Glück, das Menschen fühlen können;
Das göttlichste erfuhr ich nur in dir.

Most megtudjuk, hogy Sanvitale Leonora tévedt, mikor azt hitte, hogy a költő a valóságban nem élő eszményképet imád:

Es schwebt kein geistig unbestimmtes Bild
Vor meiner Stirne, das der Seele bald
Sich überglänzend nahte, bald entzöge.
Mit meinen Augen hab ich es gesehn,
Das Urbild jeder Tugend, jeder Schöne. —

S mert személyei igaz és valódi érzés és nem ábránd teremtményei, örökké is fognak élni; és azután:

... was hat mehr das Recht Jahrhunderte
Zu bleiben und im stillen fortzuwirken,
Als das Geheimnis einer edlen Liebe
Dem holden Lied bescheiden anvertraut?

A hercegnő nem válaszol e túláradó és a mi szemünkben többé félre nem érhető szavakra; de őt ezek azért nem nyugtalanítják, mert más érzést, mint a legideálisabb szeretetet és tiszteletet közte és Tasso közt lehetségesnek elképzelni sem tud, mint a hogy nyugodt az az ember is, a ki a legnagyobb életveszélyben van, melyről azonban nincs tudomása. És midőn elmondja, hogy ő e költeményt hogyan tudja élvezni és követni, mint vonzza őt és mint véli, hogy a költőt egészen megérti, s Tasso elragadtatásában e szavakba még mélyebb értelmet helyez, az ifjú boldogsága a legteljesebbé és leg-tökéletesebbé válik:

Welch einen Himmel öffnest du vor mir,
O Fürstin! Macht mich dieser Glanz nicht blind,
So seh ich unverhofft ein ewig Glück
Auf goldnen Strahlen herrlich niedersteigen.

A hercegnő most már hiába inti Tassót önmérsékletre és lemondásra, a mi nélkül nem érhetünk el sem erényt, sem szeretetet, hiába hangsúlyozza mint elérendő czélt első sorban az erényt, hiába vet véget beszédjüknek: a következő jelenetben, Tasso monológjában, ennek boldogságát *mint szenvedélyt* látjuk megnyilvánulni.

Alig mer hinni érzékeinek, s csak lassankint érti meg boldogságának minden mértéket meghaladó nagyságát:

. . . . . Es erhebt

Die Sonne sich des neuen Lebensstages,
Der mit den vorigen sich nicht vergleicht.
Hernieder steigend hebt die Göttin schnell
Den Sterblichen hinauf. Welch neuer Kreis,
Entdeckt sich meinem Auge, welches Reich!
Wie köstlich wird der heisse Wunsch belohnt!
Ich träumte mich dem höchsten Glücke nah',
Und *dieses* Glück ist über alle Träume.

Ha ég és föld végtelen és korlátlan bőséggel elhalmozza az embert minden adományával, melyet ennek nyújtani csak egyáltalában képes, akkor nem adott neki többet, mint a mit ő most a hercegnő kezéből vett. Ez adományhoz ő méltó akar lenni. A hercegnő dicsőítésének legyen szentelve egész lelke és minden tette; akár távoli országokban kell majd fáradságot és veszélyt felkeresnie és dicsőséget szereznie, akár a csendes berekben arany hangszer mellett dalt énekelnie, szívének minden dobbanása egy czélt szolgáljon. Bár valamely isten ezerszeres hangszert adna kezébe, vagy a festő és költő minden művészetét egyszerre bírhatná, vagy éppen valamely szörnyű veszéllyel járó hősi tettet vihetne véghez, hogy határtalan tiszteletét és odaadását bebizonyíthatná.

O dass die edelste der Taten sich,
 Hier sichtbar vor mich stellte, rings umgeben
 Von grässlicher Gefahr! Ich dränge zu
 Und wagte gern das Leben, dass ich nun
 Von ihren Händen habe — forderte
 Die besten Menschen mir zu Freunden auf,
 Unmögliches mit einer edlen Schar
 Nach ihrem Wink und Willen zu vollbringen.

Ezentúl nem fogja az emberek társaságát kerülni, vagy közöttük félénken járni. Még sokkal inkább, mint költői dicsősége, emeli és erősíti most önérzetét a hercegnő vélt szerelme. Dagadó kebelével várja sorsának alakulását; ifjú életének dicső és boldog jövő int, s élete fája ezer virágot és gyümölcsöt fog hozni, hogy a dús ágakról egy kedves kéz törhesse le majd azokat.

Így bontakozik ki előttünk Tasso szerelme. És most már meg fogjuk érteni Goethe sokat idézett szavait, melyeket e jelenetekre vonatkozólag Steinnének írt: «Da Sie sich alles zueignen wollen, was Tasso sagt, so hab ich heut schon so viel an Sie geschrieben, dass ich nicht weiter und nicht drüber kann». (1781 ápr. 19.) «Ich habe gleich am Tasso schreibend dich angeboten. Meine ganze Seele ist bei dir» (1781 ápr. 20.) és «Diesen Morgen ward mirs so wohl, dass mich ein Regen zum Tasso weckte. Als Anrufung an dich ist gewiss gut, was ich geschrieben habe. Obs als Scene und an dem Orte gut ist, weiss ich nicht» (1781 ápr. 23.). És hogy Goethe leveleiben egészen hasonló érzelmekkel és hasonló hangulattal találkozunk, mint a milyent a *Tasso* két első felvonásában láttunk, azt is könnyen bebizonyíthatjuk: «Meine Seele ist an dich festgebunden, deine Liebe ist das schöne Licht aller meiner Tage, dein Beifall ist mein bester Ruhm, und wenn ich einen guten Namen von aussen recht schätze, so ist's um deinetwillen» (1784 október 29-én Steinnének).

Ha Goethe később az eredeti első és második felvonást ki is egészítette és megváltoztatta, és Olaszországból visszatérve többször panaszkodott is, hogy a dráma két első felvonását teljesen át kell dolgoznia, végeredményben nagyjából még is megtartotta az eredeti «tervét és menetét». Goethe *Tassójának* két első felvonása tehát nem egyéb mint szerelmi költemény — dráma alakjában. És ép ezért érezzük annyira igaznak és meghatónak a két első felvonás minden sorát, mert a költőnek nem kellett bizonyos helyzetet elképzelnie, s a képzelt személyeknek tulajdonított érzelmeket tolmácsolnia, a mint a drámaírók rendszerint teszik, de a mit Goethe legkevésbé tudott, hanem saját egyéni érzéseit fejezhette ki. Az 5 drámájára ép úgy illik, mint Tasso eposzára

Was hat mehr das Recht, Jahrhunderte
Zu bleiben und im stillen fortzuwinken,
Als das Geheimnis einer edlen Liebe
Dem holden Lied bescheiden anvertraut?

De még meg kell figyelünk a második felvonás utolsó jelenetében a költő nagy művészetét a Tasso és Antonio közt kiélesedett ellentét költői értékesítésében. Láttuk Tasso lelkesedését; a legjobb emberek barátságát akarja követelni, hogy a lehetetlenséggel határos nagy dolgokat vigyen véghez a hercegnő óhaja vagy parancsa szerint — és íme az első emberben, kivel találkozik és kinek barátságát felajánlja, a mivel a hercegnő első és eddig egyetlen nyilvánított óhaját akarja teljesíteni, Antonióban, csalódnia kell. Ez eleinte tartózkodással, majd ridegen tér ki a felajánlott barátság elől, mert épen Tasso érvelésének döntőnek vélt része, tudniillik a hercegnő óhajának a felemlítése tölti őt el a legnagyobb keserőséggel; ez az elkényeztetett ifjú az ő barátságát nem fogja oly könnyen megnyerni, mint a nők kegyét. Kemény vita fejlődik ki köztük, melyben egyformán ragyogtatják eszességüket, míg végül az indulat heve elragadja őket:

TASSO.

Verwegen wär' es, meine Faust zu rühmen,
Denn sie hat nichts getan; doch ich vertrau' ihr.

ANTONIO.

Du traust auf Schonung, die dich nur zu sehr
Im frechen Laufe deines Glücks verzog.

TASSO.

Dass ich erwachsen bin, das fühl' ich nun.
Mit dir am wenigsten hätt' ich gewünscht
Das Wagespiel der Waffen zu versuchen:
Allein du schürest Glut auf Glut, es kocht
Das innre Mark, die schmerzliche Begier
Der Rache siedet schäumend in der Brust.
Bist du der Mann, der du dich rühmst, so steh mir!

De Tasso azzal, hogy a palotában kardot ránt, megsérti a vár-
békét; ezt a súlyos vétséget halállal, börtönnel, vagy száműzéssel
szokták büntetni — a párbajt még idejében megakadályozó herceg
tehát neki sem bocsáthat meg teljesen. De bármily enyhe büntetést
mér is rá, s bármily gyorsan követi a büntetést a teljes kegyelem,
az érzékeny költő abban, hogy a herceg az ő tettét elítéli, azt látja,
hogy a herceg kegyét és rokonszenvét elvesztette.

A két első felvonás tehát magában véve egy külön kis tragédia.

A szeretettel és kegygyel elhalmozott költő nemes lelkesedésében szembe kerül a józanság és kétely képviselőjével, ki nemcsak nem osztozik lelkesedésében, hanem túlzottnak és oktalannak és magára nézve sértőnek érzi; Tasso hiába bízik a nemes felhevülés kivételes jogaiban; az élet a maga következetességében rideg s a legnemesebb szenvedély túlzásait is kérlelhetetlenül megtorolja. Ez a tragédia azonban csak a második felvonás vége felé alakul ki; addig a drámát lírai költeménynek érezzük, melyben arról a boldogságról van szó, melyet dicsőség és szerelem okozott egyszer egy mélyen érző emberi szívnek.

De lírai jellegű a három utolsó felvonás is; Tasso fájdalmas kétségbeesése és elkeseredése adja meg a hangulatukat, úgy hogy e három felvonás viszont az elégia hatását teszi reánk. A három utolsó felvonásra gondolt Goethe mikor jóval később e drámájáról azt mondta: «Der schmerzliche Zug einer leidenschaftlichen Seele, die unwiederrücklich zu einer unwiederrücklichen Verbannung hingezogen wird, geht durch das ganze Stück». (Ital. Reise. Utólagos betoldás 1817-ből.)¹⁾

De a harmadik felvonástól fogva mégis előtérbe lép a dráma személyeinek cselekvő vágya. Míg eddig az volt fontos, hogy minő érzés uralkodik szívükön, most az lesz fontosabb, mit tesznek, vagy mit akarnak tenni; mik tetteik okai és törekvéseik rúgói, s mindezt úgy fogjuk megérteni, ha ismerjük gondolkozásmódjukat minden lényeges nyilvánulásában, más szóval, ha ismerjük *jellemüket*. Minthogy azonban éppen ezen kérdésekről, az egyes szereplő személyek jelleméről, igen finom és kimerítő összefoglalást olvashatunk, főképp Fischer Kuno, Kern és Grimm Hermann idézett műveiben, s nem célunk valamit ismételni, a mivel egyébként egyetértünk, a következőkben röviden csak a dráma további menetéről s Tasso tragikumáról fogunk szólni.

Az említett írók felfogása távolról sem egységes. De valószínűleg két gondolkozó ember sem akadna, a ki bármely dráma elolvasása után minden szereplő személy jellemét teljesen egyértelműen fogná fel. Egyrészt azért, mert mindenki más lelki szemüveggel nézi, másrészt azért, mert a költő csak a fontos vonásokat, sokszor csak a konturokat rajzolja, s a kiegészítést az olvasó vagy hallgató képzeletére bízza, a mely ezt a munkát nem egyformán végzi el. S nem volna jó, ha a közönség képzeletének ily dolga nem volna. Az irodalomtörténet művelőjének sem lesz az a célja, hogy a közönség helyett gondolkozzék, legfeljebb, hogy annak figyelmét bizonyos dolgokra felhívja, dolgát megkönnyítse, tévedésektől megóvja s a jelenleg rejtettebb okait felderítse.

Láttuk, hogy a dráma főhőse, Tasso, fogságban van; de lehet-e

¹⁾ H. Gerhard Gräf: Goethe über seine Dichtungen, VI. k. 337. l.

drámai hős, kinek cselekvési szabadsága semmivé van téve? E kérdésnél a maga nemében legsajátságosabb drámára, *Stuart Máriára*, fogunk gondolni; Stuart Mária rettenetes élet-halálharcz központja — de nem intézője; az emberek jó és gonosz szenvedélyei harcolnak, birokra kelnek érte, mígnem ő pillanatra visszanyert szabadságában e harczot maga ellen dönti el. De míg Stuart Mária feje felett állandóan ott lebeg a hóhér pallosa, Tasso felé a béke olajága int; mindenki kivétel nélkül, a herczeg, Antonio, a herczegnő, Leonora, mindegyik a maga módja szerint siet és igyekszik a békét, az egyetértést, a harmoniát helyreállítani. De vannak lehetetlen dolgok e világon; a megtörténtet meg nem törtéنتé tenni nem lehet; az egyszer megzavart harmoniát meg nem zavarttá változtatni nem lehet. A legönzőbb játékot még Leonora úzi. Ő egy időre el akarja távolítani a költőt az udvarból, hogy ezalatt minden ellentét elsimuljon és feledésbe menjen; evvel összeköti azt a titkos czélját, hogy ő Tassóval Firenzében találkozzék; ott majd egészen meghódítja, s ez költeményeiben csak az ő nevét fogja dicsőíteni és halhatatlanná tenni. Antonio nemcsak a herczeg parancsából siet Tassónak elégtételt adni s iparkodik neheztelését eloszlatni és bizalmát megnyerni, hanem azért is, mert jobb érzése a baj láttára, melyet ő okozott, felülkerekedik, s részvétté s önzetlen és önfeláldozó jóakarattá nemesedik. A herczeg nem szívesen engedné át hatalmas ellenfeleinek a költőt, kinek szolgálataira büszke s kinek hírneve nevelni fogja háza dicsőségét. Mindent megtesz tehát, hogy továbbra is megtarthassa.

A herczegnőt a baj, melynek okozásával önmagát vádolja — hisz ő szólította fel Tassót Antonio barátságának keresésére — egészen megfosztja amúgy is kevés tetterejétől. Gyengeségében egészen reá bízza magát Leonorára; elküldi, hogy tegyen meg mindent, állítsa helyre az érzékeny költő feldult lelki békéjét; csak nagy lelki küzdelem árán egyezik bele Leonora tervébe, a költő távozásába; de csak arra a gondolatra is, hogy tőle most elszakad, feltárul előtte életének minden szenvedése, bánata, lemondása, s jövő életét még sívárabbnak és nyomorúságosabbnak látja. Hiába halljuk tőle is, Leonorától is, hogy őt hozzászoktatta a sors a lemondáshoz, hogy szerény, jóságos szívével belenyugodjék minden szenvedésbe; mi úgy érezzük, hogy ez nagyobb fájdalom minden másnál, a mi őt eddig érte. A lemondás minden keserűségét elviselhetjük sokáig: de végül annál görcsösebben ragaszkodunk minden szeretetünkkel ahhoz, a minek kárpótolnia kellett volna bennünket minden más nélkülözésért. Fájdalmának megható szavakkal ad kifejezést a költő:

Ach meine Freundin! Zwar ich bin entschlossen:
Er scheide nur! Allein ich fühle schon

Den langen ausgedehnten Schmerz der Tage, wenn
 Ich nun entbehren soll, was mich erfreute.
 Die Sonne hebt von meinen Augenlidern
 Nicht mehr sein schön verklärtes Traumbild auf;
 Die Hoffnung, ihn zu sehen, füllt nicht mehr
 Den kaum erwachten Geist mit froher Sehnsucht.
 Welch eine Dämm'rung fällt nun vor mir ein!
 Sonst war mir jeder Tag ein ganzes Leben;
 Die Sorge schwieg, die Ahnung¹⁾ selbst verstummte;
 Nun überfällt in trüber Gegenwart
 Der Zukunft Schrecken heimlich meine Brust.

De Leonora siet tervét keresztül vinni s Tassót távozásának szükségességéről meggyőzni. Ezzel véleménye szerint minden baj meg lesz gyógyítva; csak hogy az ő orvossága méregnek bizonyul. Tasso megerősödik azon hitében, hogy kegyvesztett; le van szorítva a színtérrel. Ellenségei rágalmaival szemben nem védekezhetik, a mit egyébként nemcsak ártatlanságának, de egyszersmind erkölcsi felsőbbségének tudatában is tilt önérzete és büszkesége. Meg van győződve róla, hogy a herczeg egészen Antonio befolyása alatt áll; hogy mindenki ellene fordult; *hogy a herczegnő is cserben hagyta őt*. Most már nincs maradása; semmiféle okoskodás, rábeszélés, kérések vagy kegy nem tarthatja vissza többé:

. . . . . Es brennen mir die Sohlen
 Auf diesem Marmorboden; eher kann
 Mein Geist nicht Ruhe finden, bis der Staub
 Des freien Wegs mich Eilenden umgibt.

Csak mikor szabadságát visszanyerve a herczegnővel találkozik és meggyőződik, hogy ez változatlan érzelemmel ragaszkodik hozzá, akkor keres kétségbeesett módot maradására, a miből azonban csak lelkének teljes ziláltsága tűnik ki. A megrettent herczegnő szavainak jóságával igyekszik enyhíteni a megdöbbentő bajt, a mivel azonban csak Tasso teljes vesztét sietteti:

Mein Auge blickt umher, ob nicht ein Gott
 Uns Hilfe reichen möchte? möchte mir
 Ein heilsam Kraut entdecken, einen Trank,
 Der deinem Sinne Frieden brächte, Frieden uns!
 Das treuste Wort, das von der Lippe fließt,
 Das schönste Heilmittel wirkt nicht mehr.
 Ich muss dich lassen, und verlassen kann
 Mein Herz dich nicht.

¹⁾ A balsejtelem, hogy a boldogságot szenvedés válthatja fel.

A hercegnő jóságos szavaira Tasso a mennyországot látja megnyílni maga előtt. Túlradó érzelmeivel nem bír többé. A hercegnőt magához öleli. Ez ijedve menekül. Tasso bukása meg van pecsételve. Örjögéséről, szidalmairól a jelenet tanuival, a herceggel és Antonióval szemben, hirtelen megbánásáról, teljes erkölcsi összeeséséről, majd nemes felemelkedéséről eszünkbe jutnak Antonio szavai, melyeket ez Ariostóról mondott:

Die Weisheit lässt von einer goldnen Wolke
Von Zeit zu Zeit erhabne Sprüche tönen,
Indess auf wohlgestimmter Laute wild
Der Wahnsinn hin und her zu wühlen scheint,
Und doch im schönsten Takt sich mässig hält.

Az a kérdés most, hogy mi tehát Tasso vétke? A herceg és Antonio felfogása szerint, szörnyű és hihetetlen bünt követett el, oly szörnyűt, hogy annak láttára az ember elképed és az esze megáll. A hercegnő szeme elé soha nem kerülhet többé. Őt magát vad kétségbeesés fogja el, mert belátja, hogy soha bocsánatot nem nyerhet, s e helyről örökre száműzve lesz; csak Antonióhoz szólhat már, kinek szíve megesik a költő leírhatatlan nyomorán:

O sprich mir nicht mit sanfter Lippe zu,
Lass mich kein kluges Wort von dir vernehmen!
Lass mir das dumpfe Glück, damit ich nicht
Mich erst besinne, dann von Sinnen komme.
Ich fühle mir das innerste Gebein
Zerschmettert, und ich leb', um es zu fühlen.
Verzweiflung fasst mit aller Wut mich an,
Und in der Höllenqual, die mich vernichtet,
Wird Lästung nur ein leiser Schmerzenslaut.

Az első felvonásban Leonora finoman czélt reá, hogy a nagyműveltségű hercegnő Platon tanítványa; bármily mély az ő vonzódása és ragaszkodása a költőhöz, ez a vonzalom a földi szerelemtől távol áll; ő az együttélés lelki örömeivel eltelve, egészen átengedi magát annak az álomszerű varázsnak, mely őt körülveszi; ezt a varázst Tasso egyszerre meggondolatlan és durva kézzel töri meg, s a bűvös boldogságnak örökre vége van.

De mi lesz most Tassóval és hogyan gondoljunk ezentúl reá; egész lelkét egy érzés fogta el, egész életét egy czélnek akarta szentelni; végkép lesújtja-e őt a rémes sivárság, melybe egyszerre jutott s a marienbadi elégia szavai szerint kell-e elképzelnünk őt: «Das Auge starrt auf düstrem Pfad verdrossen»; örök nyomorúság és vezeklés lesz-e osztályrésze; vagy épen az öregedő Goethe kegyetlen szavai

illenek reá, melyeket ez Tassónak oly közeli lelki rokonáról, Werther-ről mondott, hogy: «Scheiden ist der Tod!»? Megszabadulhat-e ő veleszületett bajaitól, vagy hogy úgy mondjuk, *meggyógyulhat-e* az ő idegessége, túlságos érzékenysége, s az a hajlama, hogy mindenütt rémeket és üldözést lásson? Vagy ez a súlyos lelki rázkódás csak katharsis lesz nála, melynek épen az lesz a hatása, hogy megnemesedve emelkedjék fel, s a költészet megnyugtató erejében keressen békét és vigasztalást, mint ő maga reméli:

..... alles ist dahin! — Nur eines bleibt:
 Die Träne hat uns die Natur verliehen,
 Den Schrei des Schmerzens, wenn der Mann zuletzt
 Es nicht mehr trägt. — Und mir noch über alles —
 Sie liess im Schmerz mir Melodie und Rede,
 Die tiefste Fülle meiner Not zu klagen:
 Und wenn der Mensch in seiner Qual verstummt,
 Gab mir ein Gott, zu sagen, wie ich leide.

Ha az írókat, kik mindezen kérdésekre nézve nyilatkoztak, szavazásra bocsátanók, értékre és mennyiségre nézve körülbelül ugyanannyi szavazata volna annak a pártnak, a mely a Goethe-féle *Tasso*-ból ennek határozott tragikumát akarja kiolvasni, mint annak, a mely Tasso számára szenvedélye és fájdalma lecsillapultával még békés és boldog jövőt remél. Hallgassuk meg a sok vélemény közül a legérdekesebbet: «Die Folge von tragischen Lagen, die durch Tassos angeborene Eigenart geschaffen werden, erreicht ihren Gipfelpunkt, auf dem es kein Vorwärts, aber auch kein Rückwärts mehr gibt. Goethe war sich der für seinen Tasso gemachten Voraussetzungen zu wohl bewusst, als dass er an eine Sühnung und dadurch an eine Heilung hätte denken können. Eine einzelne Schuld kann wohl gesühnt werden, und wenn das Schuldgefühl die Ursache einer krankhaften Stimmung war, so kann durch die vollendete und von der Gottheit angenommene Sühnung auch die Heilung des nur vorübergehend vorhandenen krankhaften Zustandes eintreten: so war es bei Orest. Wenn aber die Schuld die Folge eines angeborenen und darum dauernden krankhaften Zustandes ist, so kann dieser selbst durch die Sühnung eines einzelnen Schuldfalles nicht zur Heilung gelangen: so ist es bei Tasso.»¹⁾ Erre mi a következőket válaszolhatjuk: Tudjuk, hogy a történelmi Tassót (legalább Muratori szerint) meggondolatlansága elkövetése után az örültek kórházába csukták. Erről Goethenél említés sincs téve, mert ő *Tassoban* ép úgy enyhített a renaissance kor embereinek erőszakos és önző vonásain, mint a hogy *Iphigeniában* megneme-

¹⁾ Veit Valentin: Goethejahrbuch XX, 208. l.

sította a szent kép elrablásának motivumát; a Weimar előtti időben írt művekben, *Götzben*, *Clavigoban*, *Wertherben*, a hős tévedései, küzdelmei és szenvedései sorának megdöbbenő véget vet a halál; a weimari időben a költő kerül minden tragikus motivumot, és a hol valamely művében a halál szerepe mégis a tragikum látszatát kelti fel, ott ezt az emberi elmúlást annyi bájjal és kibékítő motivummal enyhíti, hogy az a tragikus bukás megrázó érzését alig fogja bennünk felkelteni. Valentinnek igaza lehet a logika szabályai vagy a természet törvényei szerint — de nem Goethe érzésvilága értelmében. De ha épen követni akarnók arra az inkább már a természettudományok körébe tartozó térre, a melyen mozog, azt is mondhatnók, hogy Tasso sokáig oly jól illeszkedett bele abba a körbe, melybe itt jutott, s jelenlétével annyi fényt és boldogságot árasztott maga körül, hogy természetesnek fogjuk találni, ha szerencsétlensége inkább nemesítő és felemelő, mint megsemmisítő hatással lesz reá.

De ha Tasso jellemalakításában a teljes logikai következetességet nem találunk is meg, ezt nagyon érthetőnek tarthatjuk. A költő a maga és Steinné hangulatát örökölte meg e drámában. Az első két felvonásból az ő boldogsága tükröződik vissza. Mikor Tasso feltartóztathatatlannal a maga száműzését idézi fel, s e száműzés keserveit és fájdalmait előre érzi — Goethe mély fájdalma szólal meg, mely Olaszországból való távozásakor fogta el; a visszatérés száműzés volt reá nézve, száműzés a művészet és költészet, a könnyed és bohém életfelfogás, a csodakék ég hazájából a zord, ködös, rideg északi országba. S mikor Weimarba visszatérve nem tudta elosztatni Steinné neheztelését, s ez haraggal fordult el tőle, annyira átérezte ennek fájdalmát, hogy egészen ebben a hangulatban írta meg a harmadik felvonást, melyben, oly meghatóan nyilvánul a hercegnő vigasztalan kétségbeesése boldogságának összeomlásán. Bármily nagy művészettel szőtte azonban össze a költő Tasso életével a maga boldogságát és szenvedését, a különböző idők hangulatának ily erős érvényesülése mégis a jellemfejlesztés következetességének rovására történt. Nagyon jól érezte ezt maga a költő is, mikor — mint idéztük — az egyik jelenetről azt mondta, hogy mint bizonyos érzelm kifejezése bizonyára jó, a mit írt, de: «obs als Scene und an dem Orte gut ist, weiss ich nicht». Ez az utolsó felvonások egyes jeleneteire is áll. A ki Goethe Torquato Tassóját igazán meg akarja érteni, nem a jellemalakítás következetességét fogja benne keresni, nem is azt fogja fontosnak találni, hogy Goethe az egyes szereplők jellemvonásait honnan vette és hogyan keverte össze, hanem abban fog gyönyörködni, miképen vegyül itt újból nem elemezhető egészszé költészet és valóság, gyönyörködni fog a hangulat igazságában, az érzelmek kimondhatatlannal finom és gyöngéd nyilvánulásában, az öröm és boldogság határ-

talán mértékében, az önmagát gyötrő fájdalom megdöbbentő szépség-
délyességében, melyet azonban áthat a költő mély életfilozófiája és
csodálatos bölcsesége. Ezt megértve, sokáig fognak fülébe csengeni
Tasso szavai:

Unsicher folgen meine Schritte dir
... und Gedanken ohne Mass
Und Ordnung regen sich in meiner Seele.
